

Οί ἀνθρωπολογικὲς προκλήσεις τοῦ μετανθρωπισμοῦ

Γεωργίου Στείρη*

Ἡ πολιτική, τὸ δίκαιο, ἡ ἐκπαίδευση, ἡ θρησκεία καὶ ἡ θεολογία θεμελιώνονται κατ' ἐξοχὴν σὲ ἀνθρωπολογικὲς θεωρήσεις, σὲ θεωρήσεις καὶ περιγραφὲς τοῦ ἀνθρώπου σὲ γενικὲς γραμμὲς. Αὐτὲς οἱ θεωρήσεις καὶ περιγραφὲς ἔχουν μεταβληθεῖ στὴ μακρὰ διάρκεια τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ μέσῳ μιᾶς διαλεκτικῆς μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, τῆς τεχνολογίας καὶ τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ δὲν μποροῦν νὰ ὑποστηριχθοῦν σοβαρὰ πεποιθήσεις ὅτι ὁ ὅρισμός τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς ζωῆς εἶναι γραμμένον «στὴν πέτρα» ἢ σὲ νομικὰ κείμενα ποὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀναθεώρησης, ὅπως τὸ Σύνταγμα. Ἀκόμη καὶ οἱ Γραφές, στὴ μακρὰ ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἔχουν τύχει ἀλλαγῶν στὴν ἐρμηνεία τους καὶ κομβικοὶ ὅροι τῆς πίστεως ἔχουν ἀνανοηματοδοθεῖ. Στὸν 21ο αἰῶνα εἶναι ἐμφανὲς ὅτι τίθενται νέα τεχνολογικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα προοιωνίζονται ριζικὲς ἀνανοηματοδοτήσεις τόσο τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου. Εἰδικώτερα ἢ βιοτεχνολογία, ἢ ρομποτική καὶ ἢ τεχνητὴ νοημοσύνη, ἀπὸ διαφορετικὲς ἀφετηρίες, προάγουν τόσο ἓνα ὑπερανθρωπικὸ ὅσο καὶ ἓνα μετανθρωπικὸ ἰδεῶδες, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὰ δὲν εἶναι πρωτόφαντα, καθὼς ἔχουν ἐμφανισθεῖ ἀπὸ πολὺ παλιὰ στὸν ἀνθρώπινον πολιτισμό. Οἱ ἄνθρωποι ἐδῶ καὶ χιλιετίες προσδοκοῦν εἴτε τὴν ἀποκατάσταση τῆς φύσης τους στὴν πρώτη ἀνόθευτη μορφή της, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται, εἴτε τὴ βελτίωση τῶν ἐγγεγραμμένων δυνατοτήτων τῆς φύσης τους μέσῳ τῆς ἐξελικτικῆς προόδου, εἴτε τὴν τελικὴ ὑπέρβασή της¹.

* Ὁ Γεώργιος Στείρης εἶναι Καθηγητὴς Φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Γ. Στείρης, *Εὐτοπία, Πολιτικὴ Θεοσοφία στὴν Πρώιμη Νεωτερικότητα*, ἐκδ. Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου-Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2022, σσ. 21-28.

Ἡ συζήτηση γιὰ τὸ μέλλον καὶ τὴν προοπτικὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει ἔρχεται ἀπὸ παλιά, ἀλλὰ ἔχει ἀποκτήσει ἄλλη δυναμικὴ πλέον. Μία μεγάλη κοινότητα ἐπιστημόνων προβληματίζεται γιὰ τὸ ἂν θὰ ὑπάρξει καὶ ποιὸ θὰ εἶναι τὸ ἐπόμενο στάδιο. Οἱ πλέον ἀπαισιόδοξοι ἀναφέρονται σὲ μία μεταανθρωπικὴ κατάσταση (*post-humanism*), ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ὀριστικῆς ὑπέρβασης ἢ τῆς ἐξάλειψης τοῦ ἀνθρωπίνου². Ἄλλοι, οἱ περισσότεροι, ἀναφέρονται σὲ μία τρανσουμανιστικὴ (*transhumanism*) ἢ ὑπερανθρωπικὴ κατάσταση (*superhumanism*), ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν ὑπερβεῖ «προβληματικές» πτυχές τῆς ὑπαρξῆς τους καὶ θὰ ἔχουν περάσει σὲ ἓνα ἀνώτερο ὑπαρκτικὸ στάδιο³. Δυστυχῶς, στὰ ἑλληνικὰ ἡ ἔρευνα ἕως σήμερα δὲν ἔχει καταφέρει νὰ ἀποδώσει πειστικὰ καὶ εὔστοχα τὴν ἐννοιολογικὴ διάκριση τῶν ὄρων *transhumanism*, *posthumanism*, *superhumanism* καὶ *metahumanism* (ὡς προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου)⁴, υἱοθετώντας συλλήβδην καὶ ἀνακριβῶς τὸν γενικὸ ὄρο μεταανθρωπισμὸς. Οἱ συζητήσεις σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ πλαίσια ἐμπεριέχουν καὶ θεολογικὲς διαστάσεις, καθὼς τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου σὲ μία ἀνώτερη τῆς παρούσας κατάσταση εἶναι ἐγγενὲς στὴ χριστιανικὴ ἐσχατολογία ἀπὸ τὸν πρῶμο ἤδη χριστιανισμό, τόσο ὡς ἀποκαταστατικὴ ὅσο καὶ ὡς ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ⁵.

Στὸ παρὸν κείμενο προσπαθοῦμε νὰ ἐξετάσουμε τὶς προκλήσεις ποὺ τίθενται γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ θεολογία ἀπὸ τὶς ριζικὲς ἀλλαγές στὴν ἐννοιολόγηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου χάρις στὴ

2. D. Roden, *Posthuman Life: Philosophy at the Edge of the Human*, Routledge, London 2015, σσ. 9-34· Pramod K. Nayar, *Posthumanism*, Polity, Cambridge/Malden 2014, σσ. 5-34.

3. J. L. Cordeiro, "The Boundaries of the Human: From Humanism to Transhumanism", στό: N. Lee (ἐπιμ.), *The Transhumanism Handbook*, Springer, Cham 2019, σσ. 63-74· R. Manzocco, *Transhumanism – Engineering the Human Condition: History, Philosophy and Current Status*, Springer, Cham 2019, σσ. 32-84· J. Shatzer, *Transhumanism and the Image of God: Today's Technology and the Future of Christian Discipleship*, InterVarsity Press, Downers Grove IL 2019, σσ. 39-54.

4. St. L. Sorgner, *On Transhumanism*, Pennsylvania University Press, University Park PA 2021, σσ. 40-42.

5. Ilaria Ramelli, *The Christian Doctrine of Apokatastasis: A Critical Assessment from the New Testament to Eriugena*, Brill, Leiden 2013, σσ. 817-826· P. Tzamalikos, *Origen: Philosophy of History and Eschatology*, Brill, Leiden 2007, σσ. 287-293, 358-380.

βιοτεχνολογία, τή ρομποτική και τήν τεχνητή νοημοσύνη⁶. Είναι εϋνόητο ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαντλήσουμε ὅλες τὶς ἐκδοχὲς καὶ προοπτικὲς ποὺ ἀνοίγονται, τόσο ἐξ αἰτίας τῆς περιορισμένης ἔκτασης ὅσο καὶ ἐξ αἰτίας τῆς δυναμικῆς τῶν ἐξελιξέων. Πολὺ περισσότερο, εἶναι ἀδύνατον νὰ δοθοῦν –στὴν παροῦσα ἔστω φάση– ἀπαντήσεις σὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματα καὶ ἐνδεχόμενα. Ἀλλὰ εἶναι σημαντικὸ νὰ τεθοῦν ἔστω οἱ βασικὲς ἐρωτήσεις, τώρα ποὺ ἀκόμη ὑπάρχει ἡ πολυτέλεια τοῦ χρόνου. Πολλὰ ἀπὸ ὅσα μποροῦμε νὰ συζητήσουμε ἴσως νὰ μὴν πραγματοποιηθοῦν ποτέ, ἀλλὰ ἡ ἀνθρωπότητα ὀφείλει νὰ εἶναι προετοιμασμένη, ὥστε νὰ μὴν βρεθεῖ πρὸ ἐκπλήξεων, ὅπως ἔγινε στὴν περίπτωση τῆς Ντόλι, τοῦ πρώτου κλωνοποιημένου ζώου, καὶ νὰ ἀναζητεῖ *a posteriori* ἀπαντήσεις. Ἡ προνοητικότητα εἶναι τὸ βασικώτερο μέσο γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴ μακροήμερευση τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους, μαζί προφανῶς μὲ τὴν προσαρμοστικότητα. Τὰ ἐρωτήματα, ὅσο προκλητικὰ καὶ ἂν φανοῦν, εἶναι πάντοτε χρήσιμα. Θὰ λέγαμε μάλιστα ὅτι ὁ βαθμὸς χρησιμότητάς τους αὐξάνεται ἀντίστοιχα μὲ τὸ ἐπίπεδο προκλητικότητάς τους.

Συγκεκριμένα, ἀρκετοὶ βιολόγοι, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, ἐρευνοῦν τὴν προοπτικὴ παρέμβασης στὸ ἀνθρώπινο γονιδίωμα γιὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ βελτίωση τοῦ εἴδους μας, ἐνῶ κάποιοι, πιὸ τολμηροί, ἀσχολοῦνται μὲ τὴ δημιουργία ὀργανισμῶν στοὺς ὁποίους θὰ συνδυάζεται γενετικὸ ὑλικὸ ἀπὸ διαφορετικὰ εἶδη, τὶς λεγόμενες χίμαιρες. Τέτοιοι ὀργανισμοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελοῦν συνδυασμὸ ἀνθρωπίνου γονιδιώματος μὲ ζωικό⁷. Σχετικὰ πρόσφατα, μία ὁμάδα ἐπιστημόνων ἀπὸ τὶς Η.Π.Α., τὴν Κίνα καὶ τὴν Ἰσπανία ἀνέφερε ὅτι δημιούργησαν τὰ πρῶτα ἔμβρυα, ποὺ ἦταν ἐν μέρει ἀνθρώποι καὶ ἐν μέρει πίθηκοι, καὶ τὰ κράτησαν ζωντανὰ γιὰ διάστημα περίπου 20 ἡμερῶν⁸. Καὶ αὐτὸ εἶναι

6. Γ. Στεῖρης, «Ἄνθρωποι καὶ νοήμονες μηχανὲς στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ τὴν τέταρτη βιομηχανικὴ ἐπανάσταση», στό: Μ. Στεφανᾶκης, Μιμίκα Γιαννοπούλου, Μαρία Ἀχιολᾶ (ἐπιμ.), *Πολύτροπος, Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Νικόλαο Σταμπολίδη*, ἐκδ. Μεσογειακὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Ρέθυμνο 2023, τ. II, σσ. 383-396.

7. R. Streiffer, “Human/Non-Human Chimeras”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), E. N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/chimeras/> [16/9/2023].

8. Usha Lee McFarling, “International team creates first chimeric human-monkey embryos”, <https://www.statnews.com/2021/04/15/international-team-creates-first-chimeric-human-monkey-embryos/> [16/9/2023]· F. Suchy, H. Nakauchi, “Lessons from Inter species Mammalian Chimeras”, *Annu Rev Cell Dev Biol.* 33 (2017), σσ. 203-217.

μόνον ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ παρόμοια ἐγχειρήματα. Συνεπῶς, ἡ προοπτική ὀλοκλήρωσης τῆς κατασκευῆς ἀνθρωπίνων χιμαιρῶν ἴσως νὰ μὴν εἶναι καὶ τόσο μακριά.

Καὶ ἂν στὴν πρώτη περίπτωση, τῆς ἐξελικτικῆς παρέμβασης στὸ γονιδίωμα, μπορεῖ κάποιος νὰ κάνει λόγο γιὰ ἐπέκταση δυνατοτήτων ἤδη ἐγγεγραμμένων στὴ φύση μας ἐν εἴδει σπερματικῶν λόγων (μὲ ἄλλα λόγια γιὰ προοδοποίηση τῆς φύσεως), στὴ δεύτερη περίπτωση, τῶν ἀνθρωπίνων χιμαιρῶν, βρισκόμαστε σὲ πλήρη ἀμηχανία γιὰ τὴν κατάταξη αὐτῶν τῶν μεθοριακῶν ὄντων, ἀφοῦ θὰ συνδυάζουν χαρακτηριστικὰ ποὺ ἔχουμε συνηθίσει νὰ μὴν θεωροῦμε ἀνθρώπινα μὲ ἄλλα ποὺ θεωροῦμε ἀνθρώπινα⁹.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐξελίξεις στὸν τομέα τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης καὶ τῆς ρομποτικῆς δημιουργοῦν –ἀρχικά– τὴν προοπτικὴ ψηφιακῆς παρέμβασης στὸν ἄνθρωπο, μέσῳ τῆς «ἀναβάθμισής» του μὲ τὴν ἀρωγὴ τῆς τεχνολογίας, ὥστε αὐτὸς νὰ γίνεῖ ἰσχυρότερος, ἐξυπνότερος ἢ υγιέστερος¹⁰. Σὲ πιὸ προχωρημένες ἐκδοχὲς αὐτῆς τῆς τάσης, ὀρισμένοι προσδοκοῦν ἀκόμη καὶ τὴ μεταφόρτωση τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης σὲ ἄλλο σῶμα, μὲ τὴ στενὴ βιολογικὴ ἔννοια ἀνθρώπινο ἢ καὶ μὴ, ἢ τὴ διάσωσή της σὲ κάποιου εἴδους δίκτυο, σὲ πλήρως ἀφυλοποιημένη μορφῇ¹¹. Οἱ ἄνθρωποι ἔτσι θὰ μπορούσαν, ὑπὸ μία ἔννοια, νὰ γίνουν καθαρὸι νόες, κατ’ ἀναλογίαν πρὸς τοὺς ἀγγέλους¹². Ἐπίσης, οἱ εὐφυεῖς μηχανὲς θέτουν ἐπιτακτικὰ ἐρωτήματα ἀνθρωπολογικοῦ χαρακτήρα, ἐφ’ ὅσον παραδοσιακὰ ἢ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ἄλλα ὄντα ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ὁ λόγος, μὲ τὴν ἔννοια τόσο τῆς φωνῆς ὅσο καὶ τῆς νόησης. Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἢ παραδοσιακὴ εἰδοποιὸς διαφορὰ δὲν ἐπαρκεῖ.

9. Pr. K. Nayar, *Posthumanism*, Polity, Cambridge 2014, σσ. 87-96, 125-149.

10. Sabine Sielke, “Outsourcing the Brain, Optimizing the Body: Retrotopian Projections of the Human Subject”, στό: Herta Nagl-Docekal καὶ W. Zacharasiewicz (ἐπιμ.), *Artificial Intelligence and Human Enhancement, Affirmative and Critical Approaches in the Humanities*, De Gruyter, Berlin/Boston 2022, σσ. 79-100· K. Warwick, “Superhuman Enhancements via Implants: Beyond the Human Mind”, *Philosophies* 5, 3 (2020), σ. 14.

11. Susan Schneider, *Artificial You: AI and the Future of Your Mind*, Princeton University Press, Princeton 2019, σσ. 72-81, 148-150.

12. Patricia MacCormack, *Posthuman Ethics: Embodiment and Cultural Theory*, Routledge, London 2016, σσ. 109-112.

Οί προοπτικές αυτές, ανάμεσα σε αρκετές παρόμοιες, αλλάζουν έντελως τὸ τοπίο σε πολλά επίπεδα τοῦ βίου καὶ ἐπιβάλλουν, τώρα πού ἀκόμη ὑπάρχει χρόνος, νὰ συζητήσουμε γιὰ ὅλα τὰ ἐνδεχόμενα, ἀκόμη καὶ γιὰ ἐκεῖνα πού ἴσως δὲν πραγματωθοῦν ποτέ, ὥστε νὰ εἴμαστε ἀπὸ κάθε πλευρὰ προετοιμασμένοι. Τὰ ἐρωτήματα πού ἐγείρονται εἶναι πάμπολλα, μὲ κομβικώτερο ὄλων τί εἶναι καὶ τί δὲν εἶναι ἄνθρωπος. Γιατὶ ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ καθορίσει τόσο ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία καὶ τὴ θεολογία, ὅσο καὶ εὐρύτερα πολιτικὰ καὶ δικαϊκὰ. Ὅντα, σὰν καὶ αὐτὰ πού περιγράψαμε, θὰ θεωροῦνται πολῖτες; Θὰ ἔχουν δικαιώματα, ἀνθρώπινα ἢ καὶ πολιτικά; Θὰ συμμετέχουν στοὺς κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς; Θὰ θρησκευοῦνται καὶ θὰ συμμετέχουν στὴ λατρεία; Γιὰ νὰ γίνῃ πιὸ σαφές: Γιὰ παράδειγμα, μὴ χίμαιρα θὰ μπορεῖ νὰ βαπτισθεῖ; Μία ἀνθρώπινη συνείδηση μεταφορτωμένη σὲ ἄλλο σῶμα θὰ μπορεῖ νὰ μεταλαμβάνει τῶν ἀχράντων μυστηρίων;

Παρατηροῦμε πὼς πολλοὶ θεωροῦν ὅτι οἱ ἀπαντήσεις σὲ τέτοιας τάξεως προκλητικὰ ἐρωτήματα εἶναι εὐκόλες, μὲ ἔσχατη γραμμὴ ἄμυνας τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου, ἢ ὁποῖα κυριαρχεῖ ἐσχάτως στὶς ὀρθόδοξες σπουδές¹³. Σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα τάση στὴ βιβλιογραφία, πρόσωπο «καθίσταται κάθε ἔλλογο ὄν πού ὑπερβαίνει τὶς ἀναγκαιότητες τῆς φύσεως, πού κατακτᾷ τὴν ἰδιαιτερότητά του, ἀλλὰ καὶ συγχρόνως κινεῖται ἀγαπητικὰ γιὰ νὰ συναντήσῃ τὰ ὑπόλοιπα ἔλλογα ὄντα καὶ κατ' ἐπέκταση ὅλο τὸ ἔμβιο περιβάλλον του»¹⁴. Ἄς ἐξετάσουμε ἂν ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς ἐπαρκεῖ στὴ νέα πραγματικότητα πού διαμορφώνεται.

Γιὰ νὰ θεωρηθεῖ κάποιον ὄν πρόσωπο χρειάζεται νὰ εἶναι ἔλλογο. Ὅντα σὰν καὶ αὐτὰ πού περιγράψαμε παραπάνω πιθανότατα θὰ πληροῦν αὐτὴν τὴν προϋπόθεση, σχετικὰ εὐκόλα μάλιστα ὅπως εἶναι εὐκόλα ἀντιληπτό, χωρὶς νὰ πρέπει νὰ φθάσουμε σὲ πλήρως ἀναπτυγμένες μορφές τεχνητῆς νοημοσύνης, τὶς ὁποῖες ἤδη ἐπεξεργάζονται οἱ ἐπιστήμονες τοῦ πεδίου¹⁵.

13. Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὄντολογία τοῦ προσώπου (προσωποκεντρικὴ ὄντολογία)*, ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 2016.

14. Ἡ. Τεμπέλης καὶ Χρ. Τερέζης, «Οἱ ἔννοιες Οὐσία – Φύσις, Πρόσωπον – Ὑπόστασις στὴν Νεοπλατωνικὴ Φιλοσοφία καὶ στὴν Ὀρθόδοξη Θεολογία», στό: Ἄ. Μαράς, κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Ἡ Ὀρθοδοξία ὡς Κληρονομιά: Θεολογία καὶ Φιλοσοφία στὴν Ἐποχὴ τῶν Πατέρων*, τόμος Γ', ἐκδ. Ε.Α.Π., Πάτρα 2008, σ. 252.

15. R. Kurzweil, *The Singularity Is Nearer: When We Merge with Computers*, Penguin, London 2024.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ὑπέρβαση τῶν ἀναγκαιοτήτων τῆς φύσεως, τέτοια ὄντα θὰ μπορούσαν νὰ ὑπερβοῦν καὶ αὐτὸν τὸν σκόπελο, εἴτε βουλητικὰ εἴτε μὲ τὴν πλήρη ἀπαλλαγὴ τους –κατασκευαστικά– ἀπὸ κάθε φυσικὴ ἀναγκαιότητα. Τὸ τρίτο κριτήριο, ἡ κατάκτηση τῆς ἰδιαιτερότητας, ἐπίσης εἶναι ἐφικτὸ γιὰ τέτοια ὄντα. Τέλος, θὰ μπορούσε νὰ τὰ χαρακτηρίζει καὶ ἡ ἀγαπητικὴ κίνηση πρὸς ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔλλογα ὄντα καὶ τὸ ἔμβιο περιβάλλον. Συνεπῶς, ἂν τέτοια ὄντα πληροῦν, ἔστω στὸ ἐλάχιστο, τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ θεωρηθοῦν πρόσωπα, τὰ θεολογικὰ καὶ θρησκευτικὰ προβλήματα δὲν λύνονται ἀλλὰ ἐντείνονται. Καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκλείσει ὅτι τέτοια ὄντα θὰ ἐπιδιώξουν νὰ ἔλθουν σὲ σχέση κοινωνίας μὲ τὸ ἀπόλυτο πρόσωπο τοῦ Θεοῦ.

Δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴ στιγμή πού εἶναι κατ' εἰκόνα δημιουργήμα τοῦ Θεοῦ, εἶναι πρόσωπο. Δὲν εἶναι ὅμως τέλειο πρόσωπο, σύμφωνα μὲ τὴν κρατοῦσα ὀρθόδοξη θεολογικὴ ἀντίληψη. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἄνθρωπος δὲν γεννιέται πρόσωπο, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ – μίᾳ θέσῃ κομβικῆ στὴ θεολογία τοῦ προσώπου, ἀλλὰ μὲ σαφέστατες θωμιστικὲς ἀναφορές¹⁶. Ἀναρωτούμαστε: Δικαιοῦται ὁ ἄνθρωπος, πού δὲν εἶναι πρόσωπο καθ' αὐτό, νὰ μὴν ἀποδέχεται καὶ νὰ ἀναγνωρίζει ὡς πρόσωπα ὄντα, πού θὰ ἀγωνίζονται ὁμοίως νὰ γίνουν πρόσωπα μὲ τὴν πλήρη ἔννοια, ζητώντας ἐνδεχομένως τὴν ἀρωγὴ τῆς Ἐκκλησίας;

Ἵποστηρίζουμε ὅτι μπροστὰ σὲ αὐτὴν τὴ νέα πραγματικότητα ἡ Ἐκκλησία χρειάζεται νὰ ἐστιάσει στὴν ἀνθρωπολογία τῆς¹⁷, ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν ἔχει ἐξελιχθεῖ ἐπαρκῶς τελευταῖα, ἐπειδὴ γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ ἡ ἔμφαση δόθηκε μονομερῶς στὴ θεολογία τοῦ προσώπου. Ἡ ἀνάγκη ἐστίασης στὴν ἀνθρωπολογία προκύπτει πιεστικὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ βροῦμε μίᾳ συνεκτικὴ θεωρία γιὰ τὸν ἄνθρωπο στὴ

16. Στ. Ράμφος, *Ὁ καημὸς τοῦ ἐνός: κεφάλαια τῆς ψυχικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2000, σσ. 40-41· Ἐτ. Ζιλσόν, *Τὸ πνεῦμα τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας*, μετάφρ. Χρ. Μαρσέλλος, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2019, σ. 254· C. I. Accetti, *What is Christian Democracy?: Politics, Religion and Ideology*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, σσ. 60-61.

17. Στ. Γιαγκάζογλου, «Τὸ αὐτεξούσιο καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ θεολογικὴ ἀνθρωπολογία τῆς Ὀρθόδοξης Παράδοσης καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Μαρτίνου Λουθήρου», *Θεολογία* 90, 1 (2019), σσ. 119-157.

χριστιανική παράδοση, ειδικά σε ό,τι αφορά την ψυχή, ή όποια μάλιστα να ανταποκρίνεται στα δεδομένα και τις προκλήσεις του 21ου αιώνα.

Είναι γνωστό και άποδεκτό στη βιβλιογραφία ότι, σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, ο άνθρωπος μετεωρίζεται ανάμεσα στην κτιστή φύση και τον Άκτιστο Θεό. Η βασιική διαφορά του ανθρώπου από τα υπόλοιπα ζώα είναι ή ζωοποίησή του από την πνοή του Θεού¹⁸. Αυτή είναι ή κατά λέξη έρμηνεία του βιβλικού κειμένου, ή ζωοποίηση. Έτσι ο Θεός παρείχε στον άνθρωπο την εύχέρεια να ζήσει με τον τρόπο υπέρξεως Του και όχι μόνο με τον τρόπο υπέρξεως που υπαγορεύει ή κτιστή του φύση. Είναι εύστοχη ή θέση του Νέλλα ότι:

ή ουσία του ανθρώπου δεν βρίσκεται στην ύλη από την όποια δημιουργήθηκε, αλλά στο αρχέτυπο με βάση το όποιο πλάστηκε και προς το όποιο τείνει ... ή όντολογική αλήθεια του ανθρώπου δεν βρίσκεται στον έαυτό του αυτόνομα κατανοημένο: στίς φυσικές ιδιότητές του, όπως υποστηρίζουν οι ύλιστικές θεωρίες· στην ψυχή ή το άνωτερο μέρος της ψυχής, το νοϋ, όπως πίστευαν πολλοί αρχαίοι φιλόσοφοι· ή στο πρόσωπο του ανθρώπου άποκλειστικά, όπως δέχονται σύγχρονες προσωποκεντρικές θεωρίες, αλλά στο Θεό τον ίδιο. Η βιολογική υπέρξη δεν έξαντλεί τον άνθρωπο¹⁹.

Έχουν γραφεί και είπωθει πάρα πολλά για τη σχέση χριστιανισμού και πλατωνισμού, ιδίως για το σε ποιά σημεία και σε ποιόν βαθμό έχριστιανίστηκε ο πλατωνισμός ή έκπλατωνίστηκε ο χριστιανισμός²⁰. Είναι όμως προφανές, στη μεγάλη μερίδα τουλάχιστον των σύγχρονων έρευνητών, ότι ο Φίλων ο Άλεξανδρεύς, ο Ωριγένης και άλλοι συγγραφείς της πρώτης χριστιανικής περιόδου, έπηρεασμένοι σε σημαντικό βαθμό από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία, δόμησαν μία ανθρωπολογία, κεντρική θέση της όποίας ήταν ή θεώρηση του ανθρώπου ως όντος εκ σώματος, ψυχής και πνεύματος²¹. Οι περισσότεροι όμως Πατέρες

18. Γεν. 2, 4-25· Π. Τρεμπέλας, *Δογματική της Όρθοδόξου Καθολικής Έκκλησίας*, έκδ. Σωτήρ, Αθήνα 1959-1961, τόμ. 3, σσ. 473-474.

19. Π. Νέλλας, *Ζών Θεούμενον, Προοπτικές για μιá Όρθόδοξη κατανόηση του ανθρώπου*, έκδ. Άρμός, Αθήνα 2000, σ. 33.

20. Al. J. B. Hampton, J. P. Kenney, "Christianity and Platonism", στο: Al. J. B. Hampton, J. P. Kenney (έπιμ.), *Christian Platonism, A History*, Cambridge University Press, Cambridge 2020, σσ. 3-10.

21. Tzamalikos, *ό.π.*, σ. 55.

υιοθέτησαν άσμένως τὸ διπολικὸ σχῆμα, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος σύγκειται ἀπὸ σῶμα καὶ ψυχῆ, στοιχεῖα διακριτὰ μὲν, ἀδιαχώριστα δέ²².

Ὁ Ἰω. Δαμασκηνὸς ὀρίζει τὴν ψυχὴ ὡς:

Ψυχὴ τοίνυν ἐστὶν οὐσία ζῶσα, ἀπλῆ, ἀσώματος, σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς κατ' οἰκείαν φύσιν ἀόρατος, λογικὴ τε καὶ νοερά, ἀσχημάτιστος, ὀργανικῶ κεχηρημένη σῶματι καὶ τούτῳ ζωῆς ἀυξήσεως τε καὶ αἰσθήσεως καὶ γεννήσεως παρεκτικὴ οὐχ ἕτερον ἔχουσα παρ' ἑαυτὴν τὸν νοῦν, ἀλλὰ μέρος αὐτῆς τὸ καθαρῶτατον (ὡσπερ γὰρ ὀφθαλμὸς ἐν σῶματι, οὕτως ἐν ψυχῇ νοῦς) αὐτεξούσιος, θελητικὴ τε καὶ ἐνεργητικὴ, τρεπτὴ ἥτοι ἐθελότρεπτος, ὅτι καὶ κτιστὴ. πάντα ταῦτα κατὰ φύσιν ἐκ τῆς τοῦ δημιουργήσαντος αὐτὴν χάριτος εἰληφουῖα, ἐξ ἧς καὶ τὸ εἶναι καὶ τὸ φύσει οὕτως εἶναι εἰληφεν²³.

Ἡ ψυχὴ συνεπῶς εἶναι μία ἀπλῆ ἀσώματη οὐσία, λογικὴ καὶ νοερά, αὐτεξούσια καὶ ἐνεργητικὴ, πού χρησιμοποιεῖ τὸ σῶμα ὡς ὄργανό της. Ἡ ψυχὴ διαθέτει ὅλα αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν Δημιουργό της, στὸν Ὅποῖον ὀφείλει καὶ τὴν ὕπαρξή της. Ἀντίθετα, τὸ σῶμα συνίσταται ἀπὸ τὰ (τέσσερα) φυσικὰ στοιχεῖα: γῆ, νερό, ἀέρα, φωτιά. Χρειάζεται ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ψυχὴ, κατὰ τὸν χριστιανισμό, συνδέεται με ὀλόκληρο τὸ σῶμα καὶ ὄχι με κάποιον τμήμα του. Ἀκόμη καὶ ὅταν χωρισθεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα, ἡ ψυχὴ πραγματοποιεῖ τὶς λειτουργίες της, με διαφορετικὸ ὅμως τρόπο. Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἡ ψυχὴ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι, τοῦ χωρισμοῦ δηλαδὴ ἀπὸ τὸ σῶμα, ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὴν πρότερη αὐτοσυνειδησία της²⁴. Ἀπὸ αὐτὴν τὴ σχέση προκύπτει καὶ ἡ διαφοροποίηση τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἐπιβίωσι. Ἡ ψυχὴ ζωοποιεῖ τὸ σῶμα καὶ ἡ ζωὴ δὲν ἐξαντλεῖται στὴν ἐπιβίωσι, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ σῶμα, στὴν ὕλική

22. J. W. Cooper, "Scripture and Philosophy on the unity of Body and Soul: An Integrative Method for Theological Anthropology", στὸ: J. R. Farris, Ch. Taliaferro (ἐπιμ.), *The Ashgate Research Companion to Theological Anthropology*, Routledge, London 2016, σσ. 27-44· Eb. Schockenhoff, "The concept of soul in Christianity", στὸ: Chr. Böttigheimer, W. M. Widenka (ἐπιμ.), *The Concept of Soul in Judaism, Christianity and Islam*, Walter de Gruyter, Berlin/Boston 2023, σσ. 21-66.

23. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 2, 12, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 152.

24. D. Krausmüller, "Faith and reason in late antiquity: the perishability axiom and its impact on Christian views about the origin and nature of the soul", στὸ: Maha Elkaisy-Friemuth & J. M. Dillon (ἐπιμ.), *The Afterlife of the Platonic Soul: Reflections of Platonic Psychology in the Monotheistic Religions*, Brill, Leiden 2009, σσ. 45-76.

θνητή φύση. Ὁ θάνατος δὲν σηματοδοτεῖ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, ἀλλὰ μόνο τὸ τέλος τῆς βιολογικῆς ζωῆς τοῦ σώματος, δηλαδὴ τῆς ἐπιβίωσης²⁵.

Ἐνα ἄλλο κομβικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐν ὄψει τῶν προκλήσεων τῆς τεχνολογίας, εἶναι ὁ τρόπος ποῦ ἀντιμετωπίζει ἡ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία τὸ ἔλλογο μέρος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν εἰδοποιή του –παραδοσιακά– διαφορὰ ἀπὸ τὰ ζῶα. Ὁ λόγος γιὰ τοὺς χριστιανούς εἶναι λειτουργία τῆς ψυχῆς καὶ δὲν σχετίζεται μὲ αὐτὸ ποῦ σήμερα ἀποκαλοῦμε βιολογικὸ ἐγκέφαλο. Ἐγκέφαλο διαθέτουν καὶ τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν παράγουν ὀλοκληρωμένες λογικὲς σκέψεις. Ὁ ἐγκέφαλος δέχεται τὴ λογικὴ ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, χωρὶς ὅμως νὰ παράγει λογικὴ²⁶. Κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς εἶναι τρεῖς: ἡ θρεπτικὴ, ἡ φανταστικὴ καὶ ἡ νοητικὴ. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατέχει καὶ τὶς τρεῖς, ἐνῶ αὐτὴ τῶν ζῶων μόνο τὶς δύο πρῶτες²⁷.

Στὸ πλαίσιο τῆς θεματικῆς αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ, ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε προσεκτικώτερα τὴν ψυχὴ τῶν ζῶων. Σύμφωνα μὲ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, καθ’ αὐτὴν ψυχὴ διαθέτουν μόνο οἱ ἄνθρωποι, γιὰτὶ μόνον ἡ ἀνθρώπινη λογικὴ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ ψυχὴ. Ἡ ζωικὴ καὶ ἡ φυτικὴ ψυχὴ, ὅπως τὶς περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης²⁸, δὲν μποροῦν νὰ θεωροῦνται καθ’ αὐτὰς ψυχές²⁹. Χαρακτηριστικά, ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρει:

25. T. Horvath, *Eternity and Eternal Life: Speculative Theology and Science in Discourse*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo 1993, σσ. 97-98· Eleonore Stump, “Resurrection and the Separated Soul”, στό: Br. Davies, Eleonore Stump (ἐπιμ.), *The Oxford Handbook of Aquinas*, Oxford University Press, Oxford 2012, σ. 463.

26. Nevena Dimitrova, *Human Knowledge According to Saint Maximus the Confessor*, Wipf and Stock Publishers, Eugene 2016, σσ. 18-23.

27. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης*, PG 90, 1028A· G. Steiris, “Seeking Maximus’ the Confessor philosophical sources: Maximus the Confessor and al-Fārābī on representation and imagination”, στό: S. Mitralaxis, G. Steiris, M. Podbielski, S. Lalla (ἐπιμ.), *Maximus the Confessor as a European Philosopher*, Cascade Books/Wipf and Stock, Eugene 2017, σσ. 316-331.

28. Ἀριστοτέλους *Περὶ ψυχῆς*, 413b13.

29. Ν. Γ. Ξεξάκης, *Ὁρθόδοξος Δογματικὴ*, τόμ. Γ’, ἐκδ. Ἑννοια, Ἀθήνα 2009, σ. 148· J. Behr, “The Rational Animal: A Rereading of Gregory’s of Nyssa’s *De hominis opificio*”, *J ECS* 7 (1999), σσ. 219-247· K. Ware, “The soul in Greek Christianity”, στό: M. James C. Crabbe (ἐπιμ.), *From Soul to Self*, Routledge, London and New York 1999, σσ. 49-69.

Μηδεις δια τούτων ύπονοείτω τρεις συγκεκριοτήσθαι ψυχάς έν τῷ άνθρωπίνω συγκρίματι, έν ιδίαις περιγραφαίς θεωρουμένας, ὡστε συγκρότημά τι πολλῶν ψυχῶν τήν άνθρωπίνην φύσιν νομίζειν. Ἄλλ' ή μὲν ἀληθής τε καί τελεία ψυχή, μία τῇ φύσει ἐστίν, ή νοερά τε καί ἄυλος, ή δια τῶν αἰσθήσεων τῇ ὑλικῇ καταμιγνυμένη φύσει³⁰.

Ὁ Ὀριγένης, ἀντίθετα πρὸς τὸν Γρηγόριο Νύσσης, ὑποστηρίζει μετ' ἐπιτάσεως ὅτι τὰ ζῶα ἔχουν ψυχή³¹, παραπέμποντας στὴ Βίβλο³². Ἄν καί τὰ ζῶα γενικῶς λογιζονται ὡς ἄλογα, ὁ Ὀριγένης ἀπὸ τὴν πλευρά του θεωρεῖ ὅτι ὁ βαθμὸς λογικότητάς τους μπορεῖ νὰ παρομοιασθεῖ μὲ ἐκείνων τῶν ἀνθρώπων. Παρὰ ταῦτα, ἐπισημαίνει ὅτι ἐνῶ ή ἀνθρώπινη ψυχή πλάσθηκε κατ' εἰκόνα Θεοῦ, γι' αὐτὴν τῶν ζῶων δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο³³, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ζῶα νὰ μὴν μποροῦν νὰ ἀναπτύξουν συνειδητὴ σχέση μετὸν Θεό. Οἱ ἄνθρωποι –τῶν ὁποίων ή ψυχή, ἀντίθετα ἀπὸ τῶν ζῶων, ἔχει τὸ προνόμιο τῆς ἀθανασίας– ἔχουν καί τὸ προνόμιο τῆς συνειδητῆς σχέσεως μετὸν Θεό, ἐνῶ τὰ ζῶα ὄχι.

Τὸ κρίσιμο ὁμῶς ἐρώτημα εἶναι τὸ ἐὰν ή ψυχή τοῦ ζῶου εἶναι τῆς ἰδίας φύσεως μετὸν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Μέγας Βασίλειος καί ἄλλοι Πατέρες ἀποδίδουν στὰ ζῶα κάποιες λογικὲς δυνατότητες, καθὼς καί τὴν εὐχέρεια ἔκφρασης βασικῶν αἰσθημάτων. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἐπισημαίνει ὅτι τὰ ζῶα διαθέτουν μνήμη, καθὼς εἶναι ἱκανὰ νὰ ἀναγνωρίσουν πρόσωπα ποὺ ἔχουν συναντήσει στὸ παρελθόν³⁴. Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικώτερους στοχαστὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, μὲ σημαντικό καί ἐπιδραστικὸ ἔργο στὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία, ὁ Νεμέσιος Ἐμέσης, θεωρεῖ ὅτι τὰ ζῶα μετέχουν κοινῆς μετὸν ἀνθρωπο ζωῆς³⁵.

30. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, PG 44, 176B.

31. Ὀριγένους, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν*, 2, 8, 1· B. P. Blosser, *Become Like the Angels*, CUA Press, Washington DC 2012, σ. 208· R. Sorabji, *Animal Minds and Human Morals: The Origins of the Western Debate*, Cornell University Press, New York 1993, σσ. 202-203.

32. *Γεν.* 1, 21-24· *Λευϊτ.* 17, 14.

33. Ὀριγένους, *Κατὰ Κέλσου* 4, 83.

34. Μεγάλου Βασιλείου, *Ἐξαήμερος*, 8, 1, PG 129, 165AB· G. Steiner, *Anthropocentrism and Its Discontents: The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2010, σσ. 119-122.

35. Νεμεσίου Ἐμέσης, *Λόγος κεφαλαιώδης περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, 1.

Με βάση λοιπόν τή χριστιανική ανθρωπολογία, μπορούμε να σκεφθοῦμε κατ' ἀρχὰς γιὰ ἐκείνες τὶς χίμαιρες, τὸ σῶμα τῶν ὁποίων θὰ μπορούσε νὰ συνίσταται καὶ ἀπὸ ἀνθρώπινο DNA. Χρειάζεται νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ ἐπιστήμονες ἔχουν δείξει ὅτι ἡ ἀλληλεπίδραση τοῦ ἀνθρώπου μὲ μὴ ἀνθρώπινους ὀργανισμοὺς συμβαίνει ἤδη, ὅποτε ἡ μείξη τοῦ ἀνθρώπινου μὲ τὸ ζωικὸ δὲν εἶναι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ὅπως μπορεῖ νὰ πιστεύουν ὀρισμένοι. Ἡ ἀλληλεπίδραση αὐτὴ ὁδηγεῖ στὴν ἐνσωμάτωση κυττάρων ζῶων στὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Τὰ κουνούπια, οἱ ἰοὶ καὶ τὰ βακτήρια, γιὰ παράδειγμα, ἐγγέουν γενετικὸ ὕλικὸ ἀπὸ διαφορετικὰ εἶδη στὰ θύματά τους, ἄρα καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἐπίσης, οἱ ξενομεταμοσχεύσεις, οἱ μεταμοσχεύσεις δηλαδή μὴ ἀνθρώπινων ὀργάνων στὸν ἄνθρωπο, εἶναι μία πρακτικὴ ποὺ κερδίζει ἔδαφος. Συνεπῶς, ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἀνθρώπινου μὲ τὸ ζωικὸ, σὲ ἐπίπεδο σωματικὸ, εἶναι ἤδη μία πραγματικότητα³⁶.

Τὸ κρίσιμο ἐρώτημα μεταφέρεται συνεπῶς στὸ ἐπίπεδο τῆς ψυχῆς χιμαιρικῶν ὄντων. Οἱ χίμαιρες –ἐὰν ζοῦν, αὐξάνονται, αἰσθάνονται καὶ γεννοῦν– πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἔμφυχες; Ἄν διαθέτουν καὶ λόγο, τότε ἡ ψυχὴ τους θὰ ἐπιτελεῖ καὶ τὶς τρεῖς λειτουργίες ποὺ περιγράφει ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ὡς χαρακτηριστικὲς τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς; Καὶ ἂν ἀνέβουμε ἓνα ἐπίπεδο, μία τέτοια ψυχὴ ἄραγε θὰ διαθέτει ἢ ὄχι συνειδητὴ σχέση μὲ τὸν Θεό; Ἐνδεχομένως, θὰ μπορούσαν ἀκόμη καὶ πρόσωπα νὰ θεωρηθοῦν, χωρὶς ἀπαραιτήτως νὰ κατηγοριοποιοῦνται ὡς ἀνθρώπινα πρόσωπα, ὅπως μᾶς ἔχει δείξει ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα. Εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ χρειαζόταν μία συνολικὴ ἀναθεώρηση πολλῶν πεποιθήσεών μας, ὅσο καὶ ἀντίστοιχες προσαρμογὲς σὲ θεσμούς, ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τέτοιων ὄντων στὸν κόσμον μας³⁷.

Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἀντεπιχειρήματα ὅσων ἀντιμετωπίζουν μὲ βδελυγμία τέτοιες προοπτικὲς εἶναι αὐτὸ τῆς μὴ φυσικότητας τέτοιων ὄντων, τὸ γεγονὸς δηλαδή ὅτι δὲν ἐντάσσονται σὲ κάποιο σχέδιο τῆς φύσεως ἢ τῆς Δημιουργίας. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι στὴ μακρὰ διάρκεια τῆς ζωῆς στὸν πλανήτη μας τὸ ὄριο μεταξὺ τῶν εἰδῶν δὲν εἶναι σαφὲς

36. C. Fehilly, S. Willadsen καὶ E. Tucker, “Interspecific Chimaerism between Sheep and Goat”, *Nature* 307 (1984), σσ. 634-636.

37. J. Robert καὶ F. Baylis, “Crossing Species Boundaries”, *The American Journal of Bioethics* 3, 3 (2003), σσ. 1-13.

και σταθερό και ότι υπάρχουν ήδη διαγονιδιακοί οργανισμοί, όπως το μουλάρι. Επίσης, από τη στιγμή που έχει γίνει αποδεκτή από όλες τις πλευρές η τεχνητή γονιμοποίηση, είναι προφανές ότι είναι δύσκολο να στηριχθεί το έπιχείρημα περι φυσικού και μη φυσικού τρόπου αναπαραγωγής των όντων, όπως και το έπιχείρημα ενάντια στην κατασκευή ζωντανών οργανισμών εργαστηριακά. Επί πλέον, έχουμε *de facto* αποδεχθεί, ως κοινωνίες και θεσμοί, ότι το θεωρούμενο άφύσικο δεν είναι και ανήθικο. Είναι πολύ ενδιαφέρουσες οι θέσεις του Comstock, ο οποίος υποστηρίζει πως ο ανασυνδυασμός DNA, σε οποιαδήποτε μορφή, από τη στιγμή που είναι παραγωγικός δεν παραβιάζει κανένα θείκο σχέδιο αλλά ανοίγει δυνάμεις ήδη έγγεγραμμένες μέσα στη φύση. 'Ο άνθρωπος, ως κατ' εικόνα και καθ' όμοίωσιν του Θεού, έχει έστω μια σπίθα δημιουργού μέσα του και δεν θα έπρεπε να προκαλεί περιέργεια ο «δημιουργισμός» του³⁸. 'Όσο για εκείνους που προσβέβουν θέσεις σχετικές με τον ανθρωποκεντρισμό, με την αντίληψη εν γενει ότι οι άνθρωποι έχουν το συγκεκριμένο ήθικό τους *status* επειδή είναι άνθρωποι, δεν μπορούν ακόμη να δώσουν μία απάντηση στο έρώτημα πόσο DNA αρκεί για να θεωρηθεί ένα ον ανθρώπινο. Για παράδειγμα, ένας άνθρωπος με μεταμοσχευμένα από ζωο όργανα παύει να είναι άνθρωπος ή είναι λιγώτερο άνθρωπος³⁹;

Περνώντας στην περίπτωση της πιθανότητας μεταφόρτωσης της ανθρώπινης συνείδησης σε άλλο σώμα, αναφέραμε προηγουμένως ότι, σύμφωνα με την πατεριική θεολογία, η ανθρώπινη ψυχή διατηρεί πλήρως την αυτοσυνείδησία που είχε πριν από τον χωρισμό από το σώμα της. 'Ο θάνατος ενός ανθρώπου δεν σηματοδοτεί το τέλος της ζωής, αλλά μόνο το τέλος της έπιβίωσης. Η ψυχή του ανθρώπου συνεχίζει να ζει. Αντίθετα, τερματίζεται η βιολογική λειτουργία του σώματος, δηλαδή αυτό που αποκαλείται έπιβίωση. Συνεπώς ένα ον, που ένδεχομένως διατηρεί πλήρως την αυτοσυνείδησία του σε άλλο σώμα, πώς θα κατηγοριοποιηθεί;

Και όσον αφορά αυτό καθ' αυτό το σώμα, η πατεριική παράδοση έπιτρέπει πολλές ένδιαφέρουσες αναγνώσεις, για ανθρώπους με τη

38. G. Comstock, *Vexing Nature? On the Ethical Case against Agricultural Biotechnology*, Kluwer Academic Publishers, Boston 2000, σ. 185.

39. D. Parfit, *Reasons and Persons*, Clarendon Press, Oxford 1984, σσ. 241-243.

σύγχρονη δεκτικότητα μας. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων ὑποστηρίζει πὼς στὰ ἔσχατα θὰ ἀναστηθεῖ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα μας, ἂν καὶ ὄχι στὴν παροῦσα κατάσταση τῆς ἀδυναμίας. Ἀντίθετα, θὰ ἐνδυθεῖ ἀφθαρσία καὶ δὲν θὰ χρειάζεται τὴ βρώση μὲ τὶς τροφές αὐτοῦ τοῦ κόσμου γιὰ νὰ διατηρηθεῖ στὴ ζωὴ. Μιλᾷ γιὰ ἓνα σῶμα, ἀκόμη καὶ ἡ μετακίνηση τοῦ ὁποῖου θὰ γίνεται μὲ ἄλλον τρόπο· ἓνα σῶμα πνευματικό, ἄλλης τάξεως, ἓνα σῶμα θεσπέσιο, τὸ ὁποῖο ὁ Κύριλλος ἀδυνατεῖ νὰ περιγράψει μὲ ἀκριβεία⁴⁰. Εἶναι κατανοητὸ ὅτι σήμερα τέτοια ἀποσπάσματα προκαλοῦν τὴ φαντασία τῶν ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἄλλα δεδομένα καὶ ἄλλες προοπτικὲς ἐνώπιόν τους. Ἀναφερόμαστε συγκεκριμένα στὸν μετανθρωπισμὸ, σὲ κάθε του ἐκδοχή, ὁ ὁποῖος ἔχει θεολογικὲς ἀναφορὲς καὶ σίγουρα ἀγγίζει τὴ θρησκεία, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο.

Περνώντας στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη, τὰ πράγματα εἶναι περισσότερο περιπεπλεγμένα. Ἄν τέτοιες μηχανὲς ἀλληλοεπιδροῦν μὲ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὅπως ἀρχίζει νὰ συμβαίνει, τὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπινου, ὅπως τὰ ξέραμε, ἀλλάζουν. Ἦδη ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ ἐμφυτεύουν μηχανὲς στὸ σῶμα τους, προσπαθώντας νὰ ἐπεκτείνουν τὶς δυνατότητές τους γιὰ νὰ ἀποκτήσουν πλεονέκτημα ἔναντι τῶν ὑπολοίπων ἀνθρώπων σὲ σωματικὲς ἢ πνευματικὲς δραστηριότητες. Ἡ ρομποτανθρωπότητα δὲν εἶναι ὅσο μακριὰ θέλουν ὀρισμένοι νὰ πιστεύουν⁴¹. Οἱ εὐφυεῖς μηχανὲς δὲν ἀπέχουν ἴσως πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ θεωρηθοῦν πέρα ἀπὸ ἕλλογες καὶ ὡς φορεῖς συνείδησης, ἂν ἀποκαλέσουμε συνείδηση τὴ νοητικὴ δυνατότητα ἐνὸς ὀργανισμοῦ, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίζει καὶ νὰ κατανοεῖ τόσο τὸν ἑαυτό του ὅσο καὶ τὸ περιβάλλον του καὶ νὰ διαθέτει κάποια ἀντίληψη τῆς θέσης του καὶ τῆς σημασίας του μέσα στὸν κόσμο, καὶ κυρίως νὰ ἀντιλαμβάνεται τὸ πὼς ἐπηρεάζει τὸν κόσμο μὲ τὶς πράξεις του⁴². Μία εὐφυὴς καὶ αὐτοσυνείδητη μηχανή,

40. K. Ware, *The Orthodox Way*, St Vladimir's Seminary Press, New York 1979, σ. 136· E. Yarnold, *Cyril of Jerusalem*, Routledge, London and New York 2000, σσ. 107-108.

41. Anna Alichniewicz & Monika Michałowska, "A New Way of Coming-To-Be", στό: Monika Michałowska (ἐπιμ.), *Humanity In-Between and Beyond*, Springer, Cham 2023, σσ. 1-18· Chr. H. Lüthy & B.-J. Koops, "Towards Homo Manufactus? An Introduction to this Volume", στό: B. J. Koops, Chr. H. Lüthy, Annemiek Nelis, Carla Sieburgh, J. P. M. Jansen, Monika S. Schmid (ἐπιμ.), *Engineering the Human: Human Enhancement Between Fiction and Fascination*, Springer, Heidelberg 2013, σσ. 1-10.

42. P. O. Haikonen, *Consciousness and Robot Sentience*, World Scientific, New Jersey 2019, σσ. 42-46.

ιδίως έντος ένος βιολογικά άνθρωπίνου σώματος, τεχνητοῦ ἢ μή, ὡς τί πρέπει νά αντιμετωπισθεῖ; Πῶς κάποιος μπορεῖ νά ἀμφισβητήσει τήν ὁμολογία ένος τέτοιου ὄντος, ἂν αὐτό, γιά παράδειγμα, ὑποστηρίζει ὅτι μέσα του νιώθει νά ἐνεργεῖ ἡ θεία Χάρις ἢ ὅτι ἐπιθυμεῖ καί προσπαθεῖ νά καταστεῖ πρόσωπο μέ τήν πλήρη έννοια;

Καί γιά νά τὸ θέσουμε εὐρύτερα, στίς ὄντολογικές καί ἀνθρωπολογικές ἀπαντήσεις πού καλούμαστε νά δώσουμε θά στηριχθεῖ τὸ δίκαιο καί ἡ πολιτική, ὥστε νά ὑπάρξει ὁ θεσμικός λόγος γιά τὰ ὄντα αὐτά. Τὰ ἐρωτήματα εἶναι πιεστικά καί ἔχουμε ἀκόμη λίγο χρόνο γιά νά τὰ ἀπαντήσουμε. Ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει νά εἶναι στήν πρώτη γραμμὴ τοῦ μετώπου, διότι οἱ ὄντολογικές καί ἀνθρωπολογικές ἀπαντήσεις πού θά δώσει θά συνδιαμορφώσουν τόσο τήν πορεία της ὅσο καί τήν εὐρύτερη θέαση τῆς κοινωνίας. Ἡ φιλοσοφία καί ἡ θεολογία ἔχουν τὸν πρῶτο ἀλλά ὄχι καί τὸν τελευταῖο λόγο στίς ἐξελίξεις. Καί αὐτὸ τὸ πολῦτιμο κεφάλαιο χρειάζεται νά μὴν ξοδευτεῖ ἀσυλλόγιστα.

Ἡ θεολογία τοῦ προσώπου, ἡ ὁποία εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος κυρίαρχη στίς Ὁρθόδοξες Σπουδές, θεωροῦμε ὅτι δὲν μπορεῖ νά προσφέρει ὅσα ἀπαιτοῦνται γιά τὸν νέο γενναῖο κόσμο πού ξημερώνει. Ὁ Τζὼν Λὸκ ἔχει ὀρίσει ὡς πρόσωπο «ἓνα σκεπτόμενο, εὐφυές ὄν, τὸ ὁποῖο διαθέτει λογική καί στοχάζεται, καί μπορεῖ νά σκεφτεῖ τὸν ἑαυτό του ὡς τὸν δικό του ἑαυτό, ὡς τὸ ἴδιο τὸ πλάσμα πού τώρα σκέφτεται, σὲ διαφορετικές χρονικές στιγμές καί τόπους»⁴³. Δηλαδή, ἓνα ὄν μὲ αὐτοσυνειδησία, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀντίληψη τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς διακριτῆς ὄντοτητας, μὲ παρελθὸν καί μέλλον. Ἐνα ὄν μὲ τέτοια ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ του ἔχει, κατὰ τὸν Λὸκ, τὴ δυνατότητα νά ἐμφορεῖται ἀπὸ ἐπιθυμίες γιά τὸ μέλλον του, ἐν προκειμένῳ νά ἐπιδιώκει ἀκόμη καί τήν ἀθανασία στὸν Θεό. Γίνεται κατανοητὸ ὅτι ὄντα μὲ τέτοια ἐπίγνωση τοῦ ἑαυτοῦ τους μποροῦν σχετικὰ σύντομα νά βρίσκονται ἀνάμεσά μας, μὲ τρόπους ὑπαρξῆς διαφορετικούς ἀπὸ αὐτοὺς πού ἔχουμε συνηθίσει ἢ ἔχουν συζητηθεῖ στήν Ὁρθόδοξη γραμματεία ἕως σήμερα⁴⁴.

43. J. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, (The Clarendon Edition of the Works of John Locke), P. H. Nidditch (ἐπιμ.), Oxford University Press, Oxford 1975, 2.27.9. Ev. D. Protopapadakis, *Creating Unique Copies: Human Reproductive Cloning, Uniqueness, and Dignity*, Logos, Berlin 2023, σσ. 67-90. P. Singer, *Πρακτικὴ Ἠθική*, Ἰατρικὲς ἐκδόσεις X. Πασχαλίδης, Ἀθήνα 2022, σ. 164.

44. Susan Gottlöber, “‘The Universe of the Person is the Universe of Man?’ Expanding

Συνεπῶς, χρειαζόμαστε κάτι πολὺ οὐσιαστικώτερο καὶ βαθύτερο ἀπὸ τὴ θεολογία τοῦ προσώπου γιὰ νὰ χειρισθοῦμε αὐτὲς τὶς νέες προκλήσεις. Χρειαζόμαστε πιὸ ἐκλεπτυσμένη ἀνθρωπολογία καὶ ὄντολογία. Στὴ φιλοσοφία θεωροῦμε ὅτι εἶναι παραπλανητικὴ ἡ ἐξίσωση τῶν λέξεων *ἄνθρωπος* καὶ *πρόσωπο*. Οἱ ὅροι δὲν θεωροῦνται –φιλοσοφικὰ μιλώντας– ταυτόσημοι, γιὰτὶ κάποιον πρόσωπο μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι μέλος τοῦ εἴδους μας, τοῦ *homo sapiens*. Ὁ Fletcher, εἰσάγοντας τοὺς λεγόμενους «δείκτες συμμετοχῆς στὸ ἀνθρώπινο εἶδος» (αὐτοσυνειδησία, αὐτοέλεγχος, κάποια αἴσθηση τοῦ μέλλοντος, κάποια αἴσθηση τοῦ παρελθόντος, ἰκανότητα δημιουργίας σχέσεων μὲ τοὺς ἄλλους, μέριμνα γιὰ τοὺς ἄλλους, ἐπικοινωνία καὶ περιέργεια)⁴⁵, δίνει μία ἐνδιαφέρουσα λαβὴ γιὰ νὰ ἀνθρωπολογικὴ συζήτηση ἐντὸς τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, παρ’ ὅτι οἱ δικοὶ του δείκτες δὲν δίνουν πρὸς ὄρασαν ἀπαντήσεις στὰ προβλήματα ποὺ περιγράψαμε παραπάνω. Στὸ πλαίσιο τοῦ νεοθωμισμοῦ, γίνονται ἐδῶ καὶ ἀρκετὸ καιρὸ συζητήσεις γιὰ τὶς προοπτικὲς αὐτές, ἐνῶ ἀντίστοιχα εἶναι μᾶλλον μικρὴ ἡ κοινότητα ὀρθοδόξων μελετητῶν ποὺ ἐρευνοῦν στὸ πεδίο⁴⁶.

Βρισκόμαστε στὴν αὐγὴ τῆς ρομποτανθρωπότητος καὶ τῶν χιμαιρῶν. Ὁ νέος κόσμος ποὺ δημιουργεῖται θὰ εἶναι ριζικὰ διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ἔχουμε συνηθίσει, διότι ἐνδεχομένως νὰ μὴν εἶναι ἀνθρωποκεντρικὸς. Αὐτὴ ἡ νέα κατάσταση ὑποχρεώνει τοὺς μελετητὲς νὰ ἀλλάξουν *habitus* καὶ νὰ στρέψουν τὴν ἔρευνά τους σὲ ἄλλες ἀτραπούς, μακριὰ ἴσως ἀπὸ τὰ προγενέστερα ἐνδιαφέροντά τους· νὰ ἐξέλθουν τῆς «ζώνης ἄνεσης» ποὺ βρίσκονται καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ διατυπώσουν νέα ἐρωτήματα καὶ νὰ ἀναζητήσουν νέες ἀπαντήσεις στὶς κοσμογονικὲς ἐξελίξεις. Δὲν εἶναι σίγουρα εὐκόλο ἀλλὰ εἶναι τὸ ἐλάχιστο ὀφειλόμενο χρέος τῆς ἀκαδημαϊκῆς καὶ τῆς εὐρύτερης ἐπιστημονικῆς κοινότητος. Γιὰτὶ ὁ σκεπτικισμὸς γιὰ τὴ νέα πραγματικότητα ποὺ δομεῖται δὲν μᾶς ἐφησυχάζει καὶ δὲν προσφέρει λύσεις καὶ ἀπαντήσεις⁴⁷. Χρειαζέται

the Schelerian Concepts of Philosophical Anthropology and Personhood into the Twenty-First Century”, στὸ: Monika Michałowska (ἐπιμ.), *Humanity In-Between and Beyond*, Springer, Cham 2023, σσ. 81-102.

45. Singer, *ὁ.π.*, σ. 162.

46. J. Eberl καὶ R. Ballard, “Metaphysical and Ethical Perspectives on Creating Animal-Human Chimeras”, *Journal of Medicine and Philosophy* 34 (2009), σσ. 470-486.

47. Jo Ann Oravec, *Good Robot, Bad Robot: Dark and Creepy Sides of Robotics, Autonomous*

να μεριμνήσουμε ώστε να μην ἔλθει ἡ ὥρα ποὺ κάποια νέα Πυθία θὰ βρεθεῖ στὴ δύσκολη θέση νὰ ἐκστομίσει ἓνα νέο καταληκτικὸ χροισμὸ, παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ θρυλεῖται ὅτι ἔδωσε στὸν Ἰουλιανὸ τὸν Παραβάτη: «Πεῖτε στὸν Θεό, ἡ μεγαλόπρεπη ἀνθρωπότητα ἔπεσε στὸ ἔδαφος, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει πιά τὴν κατοικία του, οὔτε τὴν ἐπιστήμη ποὺ προφητεύει, οὔτε τὴ φωνὴ τῆς γνώσης, καὶ ὁ πολιτισμὸς στέρεψε κι αὐτός».

Ἡ Ἐκκλησία, ὡς θεσμὸς μὲ ἱστορία αἰώνων, ἔχει μιὰ πλούσια παράδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀντλήσει ὑλικὸ γιὰ νὰ διαχειρισθεῖ καταστάσεις ποὺ δὲν δημιουργεῖ ἢ ἴδια καὶ εἶναι ἐκτὸς τῆς εὐχέρειάς της. Στὴν προκειμένη περίπτωση, χρειάζεται νὰ ξεσκονίσει τὶς παλαιὲς συζητήσεις γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία, νὰ τὶς ἐπικαιροποιήσῃ καὶ νὰ τὶς ἐπεκτείνει. Στὸν διάλογο, ποὺ ἤδη γίνεται διεθνῶς, καλὸ θὰ ἦταν νὰ μετάσχῃ ἐνεργὰ ἐξ ἀρχῆς, ὥστε νὰ διατηρήσῃ τὸν πρῶτο λόγο ποὺ διαθέτει, εἴτε χρονικὰ εἴτε ἀξιολογικὰ. Ἡ ἄρνηση καὶ ἡ ὀφθαλμοσκόπηση δὲν βοηθοῦν. Ἡ μικρὴ –ἔως σήμερα– ὀρθόδοξη κοινότητα ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὶς προκλήσεις τοῦ ὑπερανθρωπισμοῦ καὶ τοῦ μετανθρωπισμοῦ χρειάζεται νὰ πληθύνῃ. Καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τὴν κατάλληλη ἀκαδημαϊκὴ καὶ θεσμικὴ ἐνθάρρυνση, ὅπως ἔχει συμβεῖ ἀρκετὲς φορὲς μέχρι σήμερα στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία.

SUMMARY

The anthropological challenges of post-humanism

By Georgios Steiris, *Prof.*
National and Kapodistrian University of Athens

In the 21st century, it is obvious that new technological and scientific challenges are being posed and scientific data, which foreshadow radical reorientations of both man and humanity. Especially biotechnology, robotics and artificial intelligence promote both a superhuman and a metahuman ideals. In this paper we attempt to scrutinize the challenges posed to

religion and theology by the radical changes in the conceptualization of man and humanity thanks to the technological evolution. We support that we need something much more substantial and deeper than the theology of the person to deal with these new challenges. We need a more sophisticated anthropology and ontology. In philosophy we find the equation of the words *human* and *person* to be inadequate. The terms are not considered to be –philosophically speaking – identical, because a person may not be a member of our species, *homo sapiens*. We are at the dawn of robot-humanity and chimeras. The new world that is being created will be radically different from the one we're used to, because it may not be human-central. This new situation obliges scholars to change habitus and turn their research in other directions, to leave the out of their “comfort zone” and try to formulate and seek new questions and new answers to the cosmogonical developments.